

*Ковальова С. Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили*

ФОРМУВАННЯ СТРАТИ ЦЕХОВИХ МАЙСТРІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІСТАХ XII–XV СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕХОВИХ СТАТУТІВ)

Анотація. У статті розглянуто процес формування страти майстрів у середньовічних ремісничих цехах. На підставі аналізу цехових статутів встановлено, що формування страти майстрів усередині цеху почалося водночас із затвердженням цехової організації в середньовічних містах. Доведено, що у XII–XIII ст. доступ до ремесла й, відповідно, до звання майстра був відносно вільним для будь-якої особи, котра мала професійні навички та кошти для відкриття майстерні. З поглибленням процесів консолідації ремісників як економічно (а в деяких німецьких, італійських, фламандських самоврядних містах-комунах і політично та соціально) важливого та впливового міського стану, зі зростанням ваги цеху як ремісничої корпорації, піклуванням середньовічних майстрів про соціальний престиж свого цеху та ремесла процедура отримання звання майстра ускладнилася. У XIV–XV ст. статuti цехів закріплювали норми, що обмежували доступ до страти майстрів і контролювали процедуру отримання звання майстра. Установлювалися та юридично закріплювалися посилені соціальні, майнові, професійні, моральні вимоги до претендентів на звання майстра. Обов'язковим стало проходження всіх сходинок внутрішньої цехової ієрархії: учень – підмайстер – майстер. Наслідком стала тенденція як до «замикання» цехів (обмеження доступу в них ззовні), так і до «консервування» цехових страт усередині цеху (обмеження дієвості ліфтів мобільності для підмайстрів та учнів). Звання майстра набувало спадкового характеру. Поширеною стала практика укладання шлюбів між членами цеху, спадкування майстерень і права займатися ремеслом удовами майстрів.

Ключові слова: середньовічне міське право, цехові майстри, цехові статuti, цехові страти, ремісничі корпорації.

Постановка проблеми. Реалії вітчизняного сьогодення позначені посиленням соціальним запитом на формування соціально активної правомірної поведінки, яка неможлива без підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян. У цьому контексті зростає важливість оптимізації процесів розбудови громадянського суспільства в Україні. Тож важливим завданням історико-правової науки стає реконструкція об'єктивної картини становлення й еволюції такого типу соціуму в європейських країнах. Не буде перебільшенням уважати, що зародки громадянського суспільства можна виявити в середньовічних європейських містах-комунах, де функціонувало міське право, що передбачало певну ступінь участі містян в управлінні суспільним життям. Отже, звернення до проблематики міського права, що діяло в європейських містах-комунах у XII–XV ст., є своєчасним і важливим. Одним із найсут-

тєвіших аспектів указаної проблематики є питання соціальної структури середньовічного ремісничого цеху, зокрема становлення страти цехових майстрів – ключових фігур середньовічного цехового виробництва й активних суб'єктів суспільних відносин у середньовічному місті.

Питання середньовічного ремесла та цехової організації в німецьких, французьких, англійських, скандинавських містах висвітлено в ґрунтовних працях істориків XIX – початку XX ст.: Г. фон Белова [1], М. Граціанського [2]; радянських істориків: А. Сванідзе [3], В. Стоклицької-Терешкович [4], Н. Ревуненкової [5] та інших учених. Цим роботам притаманна увага до текстів першоджерел (значна кількість яких уперше перекладена з мов оригіналу, а отже, введена до наукового обігу в радянській історичній та історико-правовій науці), ретельність у вивченні історіографії питання. Попри безсумнівну наукову значущість доробку цих дослідників, варто зазначити, що їхня увага зосереджувалася в основному на соціально-економічній, а не правовій проблематиці цехового життя. Крім того, методологічна обмеженість надавала висновкам радянських учених щодо сутності внутрішньоцехових соціальних відносин відверто тенденційного забарвлення.

Зняття ідеологічних рамок сприяло оновленню методології й тематики дослідження середньовічного міського права. Значна увага приділена цеховій організації ремесла в середньовічних містах у ґрунтовній тритомній праці «Місто в середньовічній цивілізації Західної Європи». До тому II, присвяченого повсякденному життю та діяльності містян, уміщено роботи, у яких висвітлено соціально-психологічні характеристики цехових ремісників, зокрема майстрів, та окремі сторони їхнього життя в побутовій і виробничій сфері, у тому числі умови здобуття звання майстра [6]. Сучасні вітчизняні вчені, що досліджували питання середньовічного міського права (М. Кобилецький, Т. Гошко, В. Кахнич), торкалися проблем формування соціальної структури ремісничого цеху лише побіжно, оскільки авторами був обраний інший предмет дослідження. Отже, в українській історико-правовій науці питання формування соціальної страти середньовічних майстрів залишається недостатньо вивченим. Водночас зауважимо, що існує значна кількість цехових статутів – локальних нормативних актів, що регулювали різні сторони цехового буття, у тому числі умови та процедуру здобуття звання майстра.

Мета статті – на основі аналізу текстів цехових статутів встановити основні закономірності формування страти цехових майстрів у європейських містах XII–XV ст. і визначити причини та напрями еволюції порядку отримання звання майстра.

Виклад основного матеріалу дослідження. Середньовічному соціуму притаманна суворорядна корпоративність; соціальний і правовий статус особи визначався та забезпечувався її належністю до певної групи – соціальної, релігійної, територіальної, професійної тощо. Основною формою як виробничої, так і соціальної організації середньовічних міських ремісників були цехи (гільдії), що створювалися за критерієм професійної приналежності. Існувала кількісна варіативність складу цехів залежно від попиту на ті чи інші вироби в конкретній країні в певний період, демографічної та політичної ситуації в країні та місті, економічної спеціалізації регіону тощо. Наприклад, у XIV–XV ст. брістольська гільдія сукнарів налічувала 86 членів, гільдія бондарів і виробників шкіряних виробів у Брістолі – по 22 члени [7, с. 59], до найбільшого з паризьких цехів – цеху сукновалів – входило 300 членів [2, с. 200], чотири цехи текстильників у Венеції налічували більше як по 4000 осіб кожний [8, с. 40–41]. Однак незалежно від кількісного складу більшість цехів мала однакову структуру, яка включала майстрів, підмайстрів та учнів. Майстер був центральною, ключовою фігурою цеху як у виробничій діяльності, так і поза нею. Умови набуття статусу майстра встановлювалися міськими та цеховими статутами й не були універсальними: їх перелік диктувався конкретними економічними та соціальними умовами, як-от: ступенем сформованості цехової організації в місті й регіоні (у містах Англії, Південної Франції, Іспанії поряд із цеховими ремісниками практично без обмежень працювала велика кількість позацехових), попитом на продукцію цеху, достатністю/браком професіоналів цієї спеціальності, соціальною престижністю професії, професійною спеціалізацією регіону, орієнтацією виробництва на зовнішній ринок або обмеженістю умов для збуту виробів тощо. Тож умови доступу до звання майстра того чи іншого цеху варіювалися навіть у межах одного міста. Наприклад, у паризькій *Livre de Métier* (Книзі ремесел), складеній близько 1268 р. при прево Етьєні Буало, вказувалося, що майстром більшості паризьких цехів (фарбувальників, мельників, пекарів, виробників поясів, гудзиків, рукавичок тощо) може стати особа, яка достатньо володіє навичками обраного ремесла, має кошти для відкриття майстерні, обіцяє дотримуватися статуту цеху, має високі моральні якості [9, с. 309–343]. Згідно з постановою гільдії лондонських ткачів від 1345 р., майстром може стати людина, що довела свою фаховість перед лондонськими майстрами і має хорошу репутацію. Доступ до отримання звання майстра був відкритий навіть для осіб, які прибули з іншої місцевості, але тоді їм необхідно було пред'явити письмову рекомендацію від бейліфів тієї місцевості, звідки вони прибули [10, с. 57]; подібні вимоги в 1344 р. висувалися гільдією лондонських поясних майстрів щодо претендентів на статус майстра [10, с. 61]. Статут сукнарів південнофранцузького міста Родез узагалі не регламентував умов набуття статусу майстра [5, с. 30], цехові статuti Тулузи до 1420 р. не містили обмежень для зайняття будь-яким ремеслом [5, с. 40]. Отже, можна погодитися з висновком Н. Ревуненкової щодо вільного доступу до професії всім містянам цих міст, які мали кошти для відкриття майстерні та фахові вміння [5, с. 30].

Проте існувала низка цехів, що висували більш суворі умови для доступу в страту майстрів. Це стосувалося насамперед тих цехів, членство в яких відкривало шлях до політичної влади, давало можливість набуття соціальних зв'язків з аристократичними/патриціанськими колами тощо. Такі цехи нерідко

мали статус «старших», тобто елітарних, вищих за інші за місцем у соціальній ієрархії. Наприклад, престижний паризький цех ювелірів ще в XIII ст. вимагав наявності у претендента на зайняття цим ремеслом матеріалу та інструменту; крім того, необхідною була купівля метризи – королівського патенту, що дозволяв займатися ювелірною справою.

Зі зростанням міст і розвитком міського ремесла відносно вільний доступ до отримання звання майстра та вступу до цеху ускладнився. Посилення вимог до претендентів на звання цехових майстрів зумовлювалося тим, що ієрархічна стратифікація середньовічного цеху була, окрім іншого, способом розподілу не лише влади, а й власності, продукту [11, с. 24]. Тож у XIV–XV ст. виразною стала тенденція як до «замикання» цехів (обмеження доступу в них ззовні), так і до «консервування» цехових страт усередині цеху (обмеження дієвості ліфтів мобільності для підмайстрів та учнів). Водночас у середньовічних містах реміснича верства консолідувалася, зростали добробут, а отже, і престижність цехів, у містах-комунах майстри найбагатших, відповідно, і впливових цехів виборювали доступ до участі у здійсненні політичної влади. Паралельно велася боротьба з позацеховими ремісниками.

Ці процеси стимулювали зміни в процедурі отримання звання майстра. Посилювалися вимоги до рівня фахової майстерності, встановлювалися своєрідні «цензи», яким мав відповідати претендент на звання майстра, – майнові, вікові, ценз осілості. Наприклад, статут цеху стригальників французького міста Аррас установив, що претендентом на звання майстра цього цеху може бути лише та особа, яка має статус містянина, тобто прожила в Аррасі один рік і один день [2, с. 101]. Лондонські килимники в 1331 р. внесли до статуту своєї гільдії норму, що забороняла займатися відповідним ремеслом усім, хто не є повноправним містянином [10, с. 65]. Така ж норма міститься в статуті сукнарів Франкфурта (1377 р.) [12, с. 42]. У статуті цеху живописців і склярів міста Любек (1425 р.) указано, що претендувати на звання майстра може лише бюргер, який володіє майном вартістю в 10 любекських марок [12, с. 54]. Упроваджувалися обмежувальні норми щодо вступу майстрів до тих цехів, які були провідними в системі міської економіки. У XV ст. Рада німецького міста Ульм ухвалила, що до цеху ткачів може бути прийнятий лише бюргер, котрий мешкає в місті у власному будинку не менше ніж п'ять років [13, с. 117]. Тож разом зі зростанням соціальної ролі цехових майстрів формулювалися соціальні та майнові вимоги до особи майстра. Наявність статусу містянина й певного майна – як нерухомого, так і рухомого – сприймалася середньовічною свідомістю як запорука здатності майстра вести виробничу діяльність.

Важлива роль відводилася й професійному відбору майстрів. У другій половині XIII й упродовж XIV ст. ст. цехові статuti поповнилися нормами, які встановлювали вимогу обов'язкового проходження всіх ступенів цехової ремісничої ієрархії. Отже, поповнення страти майстрів могло відбуватися лише за рахунок підмайстрів, які, у свою чергу, були вихідцями зі страти учнів. Термін учнівства встановлювався цеховими статутами, створеними, як правило, самими майстрами у власних інтересах; найкоротший термін становив сім-вісім років (у Венеції виняток становили деякі спеціальності, яких навчали півтора року [8, с. 8]), після чого учень міг стати підмайстром і згодом претендувати на звання майстра.

Для отримання звання майстра претендент повинен був виготовити шедевр – кваліфікаційний виріб, оцінювати який мала колегія інших майстрів цеху, не зацікавлених у збільшенні кількості «колег». Часто цехові статути встановлювали вимогу виготовити не один, а низку основних виробів, що їх виготовляв цех. Так, наприклад, цех майстрів повстяних капелюхів міста Любек у 1507 р. встановив, що претендент має виготовити чотири вироби: шматок повсті і три капелюхи – широкий, гладенький і з начосом [12, с. 55]. Для отримання звання майстра золотих виробів у Любеку, згідно із цеховим статутом 1492 р., претендент мав виготовити золоту каблучку з ажурним візерунком, англійський зап'ясток, зап'ясток, який дарувався під час заручин, із гравіюванням і червленням, а також кільце для руків'я кинджалу [12, с. 55]. Випробування фаховості для паризьких пекарів тривало цілий день, упродовж якого претендент мав випекти тисячу пірижків [14, с. 101]; для отримання звання майстра цеху ам'єнських цирульників претендент проходив випробування впродовж двох тижнів і мав продемонструвати вміння голити, пускати кров, а також виготовляти ланцети для пускання крові [2, с. 173]. Отже, наприкінці XIV ст. більшість цехів стали вимагати офіційної процедури оцінювання професійних умінь претендентів на звання майстра. Цехові статути регламентували процедуру виготовлення шедевр. Претендент на одержання звання майстра мав працювати ізольовано – вдома або в спеціальній майстерні, самостійно, особливо підкреслювалося, що під час роботи йому заборонялося отримувати будь-яку допомогу, навіть словесну [2, с. 175]. Процес виготовлення шедевр суворо контролювався спеціальними наглядачами, які отримували винагороду за свою роботу від кандидата.

Істотною перешкодою для здобуття звання майстра стала вимога подарунків цеху або пригостання майстрів, що потребувало від знов прийнятого майстра значних витрат. Наприклад, уже згадуваний статут живописців і склярів Любека (1425 р.) зобов'язував новоприйнятого майстра пригостити членів цеху обідом [12, с. 54]; статут кравецького цеху датського міста Оденсе в 1451 р. встановив, що новий майстер пригостає членів цеху обідом протягом двох днів із чотирма подачами обов'язкових дорогих страв і п'ятьма діжками пива кожного дня; за статутом цеху ковалів міста Роскіля (1491 р.), на обідньому столі мали бути страви із солоного та свіжого м'яса, «і хліб, і масло, і сир, і булки...»; статут м'ясників Копенгагена (1496 р.) вимагав від нового майстра «пригостання з двома діжками вісмарського або чотирма діжками датського пива» [6, с. 193]. Французькі цехові статути згадували про вступне пригостання ще з XII ст.: статут булочників міста Понтуаза (1163 р.) установив, що це має бути вино на 20–30 ліврів з пирогом ціною в один обол кожному з майстрів [2, с. 170]. Але вже в *Livre de Métier* пригостання замінено на грошову плату, частина якої йшла на користь інших майстрів цеху, а частина – королю як сплата за продаж метризи. Німецькі цехи вимагали від нових майстрів солідних внесків на користь цеху. Так, кожум'яцький цех міста Любек у 1471 р. встановив, що такий внесок становить дві діжки пива, марку на печеню, вісім шилінгів на панцирі ремісникам цеху, чотири пляшки вина цеховим старшинам і чотири шилінги на свічки [12, с. 53]. Цехові статути XV ст. встановлювали майновий ценз для претендентів: вони повинні були мати майно на певну суму, достатню для придбання приміщення й обладнання. Цехи Ам'єна зобов'язували кандидатів сплатити

заставу на випадок майбутніх збитків, які потенційно могли бути спричинені майстром замовнику [2, с. 171].

Якими б обтяжливими не були вимоги щодо фаховості й матеріальних внесків кандидатів, усе ж завдяки особистим зусиллям (або щасливому збігу обставин) частина з них могла пройти професійний і майновий відбір та отримати статус майстра. Однак у низці цехових статутів серед інших вимог указувалися досить високі вимоги до соціального походження й репутації претендента. Наприклад, деякі цехові статути висували вимогу щодо доказів народження кандидата в законному шлюбі, щодо його належності до вільного стану тощо. Так, статут гільдії чоботарів датського міста Ольборг вимагав від кандидата в члени цеху документального підтвердження народження в законному шлюбі та хорошій репутації [6, с. 187], статут цеху бондарів міста Кельн (197 р.) – свідчення «хорошої, незаплямованої слави» [12, с. 34]. Унесення до статутів таких норм мало подвійну мету: з одного боку, цех, дбаючи про свій соціальний престиж та імідж ремесла в міському просторі, демонстрував належність своїх членів до респектабельних соціальних станів; з іншого – цех так контролював кількість можливих претендентів на звання майстра.

Варто вказати, що в XV ст. в невеликих містах виникла практика прямого контролю кількості членів цеху, а отже, і майстрів. Так, канатники шведського міста Мальмьо (статут 1412 р.) та м'ясники датського міста Драгьор (статут 1443 р.) лімітували склад своїх цехів – відповідно 24 та 25 осіб [6, с. 190]. Спонукальним мотивом для ремісників, очевидно, було прагнення обмежити конкуренцію та не допустити зубожіння членів цеху, насамперед майстрів і їхніх сімей.

Усі вказані заходи значно звужували коло можливих претендентів на звання цехового майстра. Тож значно поширилася практика успадкування цього звання, що посилювало цехову замкненість. Для синів майстрів цехові статути (які писалися за участю самих майстрів) установлювали спрощений порядок отримання звання майстра. Такі норми були вигідні майстрам і їхнім родинам. Однак проведений датським дослідником Б. Йорданом аналіз членських списків цеху купців (ремісники не могли вступати в нього) міста Ольборга дає підстави для висновку, що сини ремісників (серед них згадані бондарі, кравці, каменярі, ювеліри, ковалі, чоботарі, м'ясники, шорники, булочники, теслярі та представники інших професій) практикували заміну батьківського ремесла на більш прибуткове заняття – торгівлю [6, с. 187]. Тож у суспільному просторі середньовічного міста в межах своєрідного середнього класу діяли горизонтальні та вертикальні ліфти соціальної мобільності.

Спадкоємицею померлого майстра могла стати його вдова. У цехових статутах ткачів Оксфорда (1345 р.) [10, с. 54], Кельна (1469 р.) [12, с. 98], низки цехів скандинавських країн XV ст. закріплювалася норма так званого вдовиного права, за яким жінка померлого майстра успадковувала його майстерню та могла працювати замість нього до повторного заміжжя. Спадщина переходила до її дітей, якщо другий чоловік не був членом цього цеху. Однак якщо вдова майстра виходила заміж за члена цеху, то він набував звання та права майстра незалежно від статусу в цеху до шлюбу. Отже, у німецьких, фламандських, шведських, датських містах у XV ст. з'явилися норми, що зобов'язували вдову шукати другого чоловіка серед підмайстрів цеху [15]. Така практика поширилася в містах Північної Європи, оскільки відкривала підмайстрам шлях до звання майстра.

Висновки. Отже, формування страти майстрів усередині цеху почалося водночас із затвердженням цехової організації в середньовічних містах. Якщо у XII–XIII ст. ст. доступ до ремесла й, відповідно, до звання майстра був відносно вільним для будь-якої особи, котра мала професійні навички та кошти для відкриття майстерні, то в XIV–XV ст. ст. статути цехів закріплювали норми, що обмежували такий доступ і контролювали процедуру його отримання. Установлювалися соціальні, майнові, професійні, моральні вимоги до претендентів на звання майстра. Обов'язковим стало проходження всіх сходинок внутрішньої цехової ієрархії: учень – підмайстер – майстер. Такі зміни диктувалися поглибленням процесів консолідації ремісників як економічно (а в деяких німецьких, італійських, шведських, фламандських містах-комунах і політично) важливого та впливового міського стану, зростанням ваги цеху як ремісничої корпорації, піклуванням середньовічних майстрів про соціальний престиж свого цеху та ремесла. Наслідком стала тенденція як до «замикання» цехів (обмеження доступу в них ззовні), так і до «консервування» цехових страт усередині цеху (обмеження дієвості ліфтів мобільності для підмайстрів та учнів).

Література:

1. Белов Г. фон. Городской строй и городская жизнь средневековой Германии / пер. с нем. Е. Петрушевской. Москва : Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1912. 292 с.
2. Грацианский Н.П. Парижские ремесленные цехи в XIII–XIV столетиях. Казань : Типография Императорского университета, 1911. 347 с.
3. Сванидзе А.А. Ремесло и ремесленники средневековой Швеции (XIV–XV вв.). Москва : Наука, 1967. 378 с.
4. Стоклицкая-Терешкович В.В. Основные проблемы истории средневекового города X–XV веков. Москва : Изд-во Социально-экономической литературы, 1960. 351 с.
5. Ревуненкова Н.В. К истории средневекового ремесла в городах Южной Франции XIII–XV веков. Москва : Наука, 1962. Вып. 21 : Средние века. С. 26–48.
6. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Москва : Наука, 1999. Т. 2 : Жизнь города и деятельность горожан. 345 с.
7. Праздников А.Г. Численность и сословная структура населения английского города XIV–XV веков. *Вестник Пермского университета. Серия «История»*. 2004. Вып. 5. С. 56–61.
8. Соколов Н.П. Венецианские цехи в XIII и XIV веках. Средние века. Вып. 15. Москва : Наука, 1959. С. 31–53.
9. Регистры ремёсел и торговли города Парижа / пер. Л.И. Киселёвой ; под ред. и с предисл. А.Д. Люблинской. Москва : Наука, 1957. Вып. 10 : Средние века. С. 306–362.
10. Средневековый город : сборник источников / под ред. В.Ф. Семенова. *Ученые записки МГПИ им. В.И. Ленина*. 1949. Т. 59. Вып. 3.

URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XII/1140-1160/Angl_gorod_13_14/frameset.htm (дата звернення: 12.10.2019).

11. Сванидзе А.А. Средневековый коммунизм как общественный феномен и историческая проблема. Средние века. Вып. 56. Москва : Наука, 1993. С. 5–32.
12. Стоклицкая-Терешкович В.В. (сост.) Немецкий город XIV–XV вв. : сборник материалов. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. 178 с.
13. Дятлов В.А. «Хаусгеноссен» в немецких городах XV–XVI вв. *Вестник Удмуртского университета. Серия «История»*. 2007. № 7. С. 109–121.
14. Тимофеева Е.Т. Развитие цехового ремесла и торговли в городах Северо-Восточной Франции в XII–XIII вв. Средние века. Вып. 14. Москва : Наука, 1959. С. 92–107.
15. Сванидзе А.А. Средневековые города Северной Европы. URL: <https://norse.ulver.com/articles/svanidze/medievaltowns.html> (дата звернення: 12.10.2019).

Kovalova S. Formation of the guild masters' order in medieval European cities in XII–XV centuries (on the materials of workshop charters)

Summary. The article deals with the process of formation of the masters' social order in medieval craft shops. Analysis of the workshop charters proves that the formation of the masters' order inside the workshop began simultaneously with the establishing of the workshop organization in medieval cities. It is proved that in the XII–XIII centuries access to the craft and to the title of master was relatively free for any person who had the professional skills and cash to open a workshop. Hence the intensification of the process of artisans' consolidation as economically (and in some German, Italian, Flemish self-governing commune cities – also politically and socially) important and influential group, to reach the title of master became a complicated task. In the XIV and XV centuries workshop charters established norms that restricted the access to the masters' order and controlled the process of obtaining the title of master. Strict social, property, professional, moral requirements to the applicants for the title of master were established and legally fixed. It became obligatory to pass all the steps of the inner workshop hierarchy “pupil – apprentice – master”. As the result it appeared a tendency for both “locking” of workshops (limiting access to them from the outside) and “closing” of artisans' groups inside the workshop (limiting the efficiency of mobility elevators for apprentices and pupils). The title of master became hereditary. The practice of marrying members of the workshop, inheritance of workshops and the right to work as a master for the masters' widows has become common.

Key words: medieval city law, workshop masters, workshop charters, artisan social groups, masters' order, craft corporations.